

DOI 10.37491/UNZ.102.1
УДК 347.1

Євген МІЧУРІН¹

ДОПОМІЖНІ РЕПРОДУКТИВНІ ТЕХНОЛОГІЇ: ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ

Досліджуються особливості цивільно-правового регулювання допоміжних репродуктивних технологій. Допоміжні репродуктивні технології є об'єктом суспільних відносин, які підлягають правовому регулюванню. Допоміжні репродуктивні технології піддаються цивільно-правовому регулюванню. Цивільно-правові аспекти правового регулювання допоміжних репродуктивних технологій стосуються різних правовідносин. Серед них є особливості щодо здійснення різних прав та їх обмежень. Так, існують обмеження права на сурогатне материнство в деяких країнах. Заборонні обмеження втілюються по всьому світу щодо клонування людини. В Україні встановлені обмеження до сурогатної матері щодо батьківських прав. Вони встановлюються щодо сурогатної матері стосовно дитини, яка народжена через допоміжну репродуктивну технологію сурогатного материнства. Низка особливостей стосується особистих немайнових прав фізичних осіб щодо допоміжних репродуктивних технологій. Ці права розглядаються в контексті права на охорону здоров'я та життя фізичної особи. Також необхідно виділити права інтелектуальної власності на репродуктивні технології. Наразі існують десятки методик запліднення, що складають допоміжні репродуктивні технології. Творці, які вдосконалюють ці технології (методики), можуть претендувати на право авторства. Також існують інші особисті немайнові права інтелектуальної власності щодо вдосконалення цієї технології. Права інтелектуальної власності щодо допоміжних репродуктивних технологій можуть виявлятися у ноу-хау,

¹ доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільно-правових дисциплін, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, michurin@karazin.ua, <https://orcid.org/0000-0003-4283-4604>.

правах на літературні твори тощо. У їхніх творців виникають майнові права інтелектуальної власності, зокрема, на авторську винагороду. Особливості виявляються в договірних зв'язках, завдяки яким впроваджуються допоміжні репродуктивні технології. Ці договори належать до сфери надання медичних послуг. Впровадження допоміжних репродуктивних технологій у разі невиконання відповідних зобов'язань та (або) настання збитків передбачає застосування цивільно-правової відповідальності (договірної або деліктної). Подальше застосування допоміжних репродуктивних технологій потребує вдосконалення цивільно-правового регулювання з метою збалансування та охорони прав усіх учасників цих правовідносин: медичних закладів, донорів, пацієнтів.

Ключові слова: допоміжні репродуктивні технології, особисті немайнові права фізичної особи, майнові права фізичної особи, право інтелектуальної власності, право на здоров'я, договори.

Постановка проблеми. Відтворення людини є найважливішим аспектом продовження існування людства. Тенденції сьогодення: погіршення екології, що негативно впливає на здоров'я людини загалом та його репродуктивні функції зокрема; воєнні конфлікти; епідемії (пандемії); впровадження інституту одностатевого цивільного партнерства як прояв гендерної толерантності на тлі розвитку технологій — сприяють розвитку суспільних відносин у сфері допоміжної репродукції людини. Так, у Великій Британії цивільна партнерка матері автоматично визнається як законна мати, навіть коли донор відомий і запліднення відбулося вдома. У Нідерландах законодавство дозволяє партнерці, що не є біологічною матір'ю дитини, отримати законне батьківство (материнство) у рамках адміністративної процедури [1, с. 104].

На глобальному рівні втручання людини у природу впливає, зокрема, й на природну репродукцію людини. Водночас завдяки технічному прогресу допоміжні репродуктивні технології допомагають вирішувати суспільно важливе питання продовження життя людства загалом та, зокрема, є одним зі способів допомогти тим, хто цього потребує, окремим фізичним особам або сім'ям, партнерам стати батьками.

Це характерно, зокрема, для України. Причому наша країна за достатнього розвитку й сприяння держави та належного правового регулювання здатна не лише вирішити власну демографічну проблему, а й допомогти в цьому іншим країнам, адже допоміжні репродуктивні технології мають усі підстави для розвитку в Україні. Зокрема, маємо наявність висококваліфікованих медиків, навчальну та наукову базу (практично в кожному обласному центрі є навчальні заклади, що багато років готують фахівців у сфері медицини для нашої та іноземних держав), український досвід впровадження таких технологій існує принаймні з 1997 року, тобто вже не перший десяток років [2]. Законодавство України обмежує права сурогатної матері на залишення дитини, тоді як законодавство окремих країни (скажімо, Італії) загалом забороняє сурогатне материнство, що закладає

перспективи подальшого широкого розвитку застосування допоміжних репродуктивних технологій у нашій країні. Це може стати одним з потужних рушіїв української економіки й є одним з перспективних напрямків побудови економічно розвинутого технологічного суспільства.

Для всього цього необхідна наявність розвинутої правової бази, оскільки в економічно розвинутому суспільстві концепція правової держави йде неодмінним супутником для побудови системи додержання прав усіх суб'єктів правовідносин щодо допоміжних репродуктивних технологій. Для цього важливо виявити ті інститути цивільного права, які підлягають правовому регулюванню у зв'язку з впровадженням допоміжних репродуктивних технологій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. А. П. Головащук здійснила наукову розвідку у напрямку правового регулювання допоміжних репродуктивних технологій [3, с. 189–191]. М. Ю. Щірка дослідив право пацієнта на репродуктивні технології [4, с. 146–150]. О. Покальчук розглянула допоміжні репродуктивні технології як юридичну категорію [5, с. 155–163]. Н. М. Старікова звернула увагу на особливості цивільно-правової відповідальності у сфері застосування допоміжних репродуктивних технологій [6]. В. І. Чечерський провів конституційно-правове дослідження щодо права на репродукцію (відтворення) у системі основоположних прав людини [7]. Зважаючи на те, що потреба у правовому регулюванні цивільно-правових відносин, пов'язаних із допоміжними репродуктивними технологіями, має системний характер, стосується різних інститутів цивільного права, є підстави вважати, що подальший розгляд наявних невирішених проблем з вказаної тематики залишається актуальним.

Мета статті полягає у виявленні цивільно-правових аспектів впровадження допоміжних репродуктивних технологій. Завданнями, що постають є виявити новітні тенденції розвитку суспільних відносин щодо допоміжних репродуктивних технологій, які належать до сфери правового регулювання цивільного права; виявити підходи до допоміжних репродуктивних технологій з точки зору особистих немайнових та майнових прав фізичної особи.

Виклад основного матеріалу. Допоміжні репродуктивні технології є багатогранним явищем, що в силу своєї природи здатне мати прояви в різних інститутах цивільного права. У науці вже порушувалася проблема цивільно-правового регулювання різноманітних відносин, пов'язаних із застосуванням допоміжних репродуктивних технологій.

Здійснення цивільних прав у сфері допоміжних репродуктивних технологій складає окрему проблему, оскільки законодавство різних держав досить різноманітно регулює цивільні правовідносини в цьому напрямку залежно від менталітету, світоглядних та релігійних традицій, що панують у суспільстві в межах певної країни.

Одним з дискусійних правових, ментальних, етичних питань є підстава доступу фізичної особи до допоміжних репродуктивних технологій: чи

це має бути безпліддя як медичний діагноз, і тоді ці технології спрямовані винятково на виправлення цього діагнозу із можливістю стати батьками, або ж це є широке коло чинників, зокрема й соціальних, як-от: небажання фізичного запліднення за відсутності медичних протипоказань. В умовах демократичного суспільства та диспозитивності приватного права заслуговує на підтримку позиція, висловлена В. І. Чечерським про те, що особа вправі скористатися допоміжними репродуктивними технологіями не тільки за наявності проблем із фертильністю, але й згідно з соціальними чинниками [7, с. 7]. Натомість ч. 7 ст. 281 ЦК України не є диспозитивною, оскільки встановлює: повнолітні жінка або чоловік мають право за медичними показаннями на проведення щодо них лікувальних програм допоміжних репродуктивних технологій згідно з порядком та умовами, встановленими законодавством.

Україна є прогресивною країною, де допоміжні репродуктивні технології дозволені відповідно до закону. В інших державах спостерігаються різні тенденції щодо допоміжних репродуктивних технологій, і це лише підкреслює чутливість вказаного питання залежно від менталітету, традицій, особливостей розвитку суспільства. Так, у Італії Закон «Про норми допоміжних репродуктивних технологій» від 19 лютого 2004 р. не тільки повністю забороняє сурогатне материнство, а й істотно обмежує інші репродуктивні технології. Згідно із цим Законом заборонені репродуктивні програми за участю третьої сторони, тобто сурогатне материнство і донорство [3, с. 189–191]. Швеція прямо забороняє сурогатне материнство, одночасно визнаючи гомосексуальні партнерства [5, с. 103]. Загалом, допоміжні репродуктивні технології дозволені в Англії, Греції, Грузії, Ізраїлі, Іспанії, Індії, Казахстані, деяких штатах США.

Важливим медичним методом, що складає зміст допоміжних репродуктивних технологій, є сурогатне материнство. У рішенні Європейського суду з прав людини (далі — ЄСПЛ) у справі «*Affaire Labassee c. France*» зазначається, що кожна держава самостійно вирішує питання про дозвіл або заборону сурогатного материнства (далі — СМ) на її території. Суд зауважує, що в Європі відсутній консенсус щодо законності СМ та юридичного визнання зв'язку споріднення між майбутніми батьками й немовлятами, законно зачатими на території держави, де СМ практикується і не є забороненим. СМ торкається делікатних питань етичного характеру, тому у сфері, до якої належить СМ, державам надається широка свобода розсуду (коли справа доходить до прийняття рішення) не лише про те, дозволяти чи ні такий спосіб відтворення спадкоємців, але й про те, визнавати чи не визнавати батьківський зв'язок між дітьми, законно зачатими на території іншої держави, і потенційними (генетичними) батьками [8].

Відтак законодавства різних держав у сфері допоміжних репродуктивних технологій мають доволі різноманітне правове регулювання: від заборони окремих методів, що складають зміст цих технологій (наприклад, сурогатного материнства в Італії), до повноти прав пацієнтів, що звертаються за медичною послугою щодо допоміжних репродуктивних технологій і обмежень згідно з якими сурогатна мати фактично позбавлена права залишити дитину собі. Такі обмеження до сурогатної матері впливають з

ч. 2 та ч. 3 ст. 123 СК України, де закріплене таке: в разі перенесення в організм іншої жінки ембріона людини, зачатого подружжям (чоловіком та жінкою) в результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій, батьками дитини є подружжя; подружжя визнається батьками дитини, народженої дружиною після перенесення в її організм ембріона людини, зачатого її чоловіком та іншою жінкою в результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій. Отже, при застосуванні допоміжних репродуктивних технологій через медичну методику сурогатного материнства батьками народженої дитини є подружжя. У сурогатної матері не виникає батьківських прав щодо народженої нею дитини через допоміжну репродуктивну технологію із застосуванням медичної методики сурогатного материнства.

Відтак нагальними є аспекти *обмежень у сфері допоміжних репродуктивних технологій*. Крім зазначених, вже існують й інші обмеження щодо застосування цих технологій, наприклад, обмеження щодо клонування людини чи тварин та відповідних досліджень, експериментів, що є забороненими в усьому світі. В Ізраїлі впроваджені обмеження щодо віку потенційних (передбачуваних) батьків на момент затвердження договору про виношування ембріонів. Потенційним батькам має виповнитися 18 років і принаймні одному з них не має бути більше, ніж 54 роки [9, с. 8–9]. А. Головащук відзначає, що нині не визначений правовий механізм застосування допоміжних репродуктивних технологій неодруженими чоловіками та незаміжніми жінками, що слід розглядати, як обмеження в реалізації їхніх репродуктивних прав [3, с. 81]. У літературі дискутується проблема обмеження права майбутніх батьків через допоміжні репродуктивні технології обирати стать майбутньої дитини, що є можливим завдяки науковим досягненням [9, с. 8–9]. Низку обмежень у праві на репродукцію людини пропонує В. І. Чечерський, який зазначив, що з метою недопущення кровного споріднення між біологічними нащадками необхідно обмежити кількість репродуктивних клітин (сперми чи ооцитів) від одного донора, які можуть бути використані для народження дітей; заборонити використання донорських репродуктивних клітин між близькими кровними родичами по єдиній лінії спорідненості [7, с. 6].

Окремої уваги заслуговують *особисті немайнові права фізичних осіб щодо допоміжних репродуктивних технологій*. Перша група цих прав пов'язана з правом на здоров'я фізичної особи. Опосередковано простежується зв'язок з іншим особистим немайновим правом — правом на життя фізичної особи, що народжується завдяки допоміжним репродуктивним технологіям. Ч. 7 ст. 281 ЦК України «Право на життя» вказує: повнолітні жінка або чоловік мають право за медичними показаннями на проведення щодо них лікувальних програм допоміжних репродуктивних технологій згідно з порядком та умовами, встановленими законодавством. Отже, де-юре право на проведення щодо них лікувальних програм допоміжних репродуктивних технологій належить до права фізичної особи на життя. Водночас окремі вчені, наприклад, А. Головащук аргументують належність репродуктивних прав фізичної особи до її права на здоров'я [10, с. 32].

В. І. Чечерський право людини на репродукцію (відтворення) пропонує розглядати як фундаментальне відокремлене особисте немайнове право фізичної особи [7, с. 8].

Заслугує на увагу позиція Л. Ю. Бельо, що слід приділяти пильну увагу збереженню інформації як лікарської таємниці та передбачити відповідальність за розголошення інформації, що стала відома медичному персоналу під час проведення допоміжних репродуктивних технологій [11, с. 25]. Збереження інформації про стан здоров'я осіб, які є пацієнтами відповідних закладів охорони здоров'я, підлягає правовій охороні згідно з нормами цивільного права.

Друга група прав щодо допоміжних репродуктивних технологій — права інтелектуальної власності на репродуктивні технології, адже технологічна складова тут теж присутня. Допоміжні репродуктивні технології визначні як всі методи лікування або процедури, які включають маніпуляції *in vitro* з людськими ооцитами, спермою і ембріонами з метою настання вагітності [12, с. 295]. Допоміжні репродуктивні технології є засобами лікування безпліддя і включають низку медичних процедур та методик, які здійснюються з метою забезпечення вагітності [5, с. 159]. Наразі існують десятки методик, що складають допоміжні репродуктивні технології запліднення: від штучного запліднення (екстракорпорального запліднення) до сурогатного материнства. У творців, які вдосконалюють ці технології (методики), виникають майнові та особисті немайнові права інтелектуальної власності. Підтвердженням такої позиції є висловлене в літературі твердження, що допоміжні репродуктивні технології належать до одного з видів біомедичних технологій. Зазначені технології сьогодні є динамічним напрямом науково-експериментального знання, процесами та процедурами, спрямованими на створення нових біологічних об'єктів та їхніх продуктів, здатних викликати діагностичний, лікувальний або профілактичний ефект під час застосування в медичній практиці [13, с. 26]. Удосконалення правового регулювання допоміжних репродуктивних технологій має відбуватися із урахуванням все більшого застосування штучного інтелекту та інших досягнень технічного прогресу в цій сфері.

Виникає низка *договірних зв'язків*, завдяки яким впроваджуються допоміжні репродуктивні технології у сфері надання медичних послуг. Таке твердження трапляється у науковій літературі, зокрема, що договір із надання допоміжних репродуктивних технологій належить до договорів про надання медичних послуг [14, с. 36]. Це є договірні відносини між медичним закладом та фізичними особами, що звертаються до нього за медичною послугою щодо застосування допоміжних репродуктивних технологій. Також це можуть бути договори із особами, які надають біологічний матеріал (донорами) для його використання при застосуванні допоміжних репродуктивних технологій. В. Біленко серед таких договорів визначає, зважаючи на особливості методів лікування безпліддя: а) договір про внутрішньоматкову інсемінацію; б) договір про донацію гамет та ембріонів; в) договір сурогатного (замінного) материнства [15, с. 20].

Договори на сурогатне материнство залежно від виду договору, який укладається між майбутніми батьками і сурогатною матір'ю до зачаття дитини і яким врегульовуються всі права та обов'язки сторін, є безоплатними та оплатними. Залежно від наявності або відсутності генетичного зв'язку між майбутньою дитиною і сурогатною матір'ю, розрізняють гестаційне СМ (сурогатна мати не є генетичною матір'ю народженої дитини — реалізується за допомогою штучного запліднення яйцеклітини майбутньої матері або донора) та традиційне СМ (сурогатна мати є біологічною та генетичною матір'ю дитини — реалізується за допомогою штучного запліднення або шляхом інсемінації (сурогатна мати надає яйцеклітину, а сперма надається або батьком, або донором) [16, с. 50]. Відтак виникає низка договірних зв'язків, завдяки яким впроваджуються допоміжні репродуктивні технології у сфері надання медичних послуг. В основі договірних зв'язків у сфері медичних послуг є відповідні правочини. І. Сенюта правильно відзначила, що правочини безпосередньо впливають на здійснення особистого немайнового права — права на медичну допомогу, в основі якого ключові немайнові блага людини — її життя і здоров'я [17, с. 70]. Договори у сфері медичних послуг, що стосуються допоміжних репродуктивних технологій, мають одержати спеціальну правову регламентацію у відповідному законодавстві.

Існують особливості цивільно-правової відповідальності у сфері допоміжних репродуктивних технологій. Ця відповідальність у науковій літературі визначена певним правовим засобом, спрямованим на забезпечення захисту порушених прав учасників цивільних правовідносин із застосування допоміжних репродуктивних технологій та пов'язаним зі встановленням обов'язку особи, яка вчинила цивільне правопорушення, зазнавати негативних наслідків майнового характеру [6, с. 5]. У разі невиконання договорів з надання медичних послуг щодо допоміжних репродуктивних технологій може наставати договірна цивільна відповідальність осіб, що не виконали договірні зобов'язання, зокрема, у вигляді сплати неустойки.

Висновки. Цивільно-правові аспекти правового регулювання допоміжних репродуктивних технологій стосуються низки правовідносин. Існують особливості щодо здійснення цивільних прав та їх обмежень; особистих немайнових прав фізичних осіб щодо допоміжних репродуктивних технологій (права на охорону здоров'я та життя фізичної особи, права інтелектуальної власності на медичні методики, що складають репродуктивні технології); договірних зв'язків, завдяки яким впроваджуються допоміжні репродуктивні технології у сфері надання медичних послуг; цивільно-правової відповідальності (договірної чи деліктної). Подальше застосування допоміжних репродуктивних технологій потребує вдосконалення цивільно-правового регулювання з метою збалансування та охорони прав усіх учасників цих правовідносин: медичних закладів, донорів, пацієнтів.

Список використаних джерел

1. Покальчук О. Право на сурогатне материнство одностатевих партнерств. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2020. № 2. С. 101–107. URL: <https://t.ly/1NQ1D>.
2. Про затвердження Умов та порядку застосування штучного запліднення та імплантації ембріона (ембріонів) та методів їх проведення. Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 04.02.1997 р. № 24. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://t.ly/oggr>.
3. Головащук А. П. Правове регулювання допоміжних репродуктивних технологій. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 2. С. 189–191.
4. Щирба М. Ю. Право пацієнта на репродуктивні технології: юридичний вимір. *Вісник НТУУ КПІ. Політологія. Соціологія. Право*. 2017. № 3/4 (35/36). С. 146–150.
5. Покальчук О. Допоміжні репродуктивні технології як юридична категорія. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2020. № 6. С. 155–163.
6. Старікова Н. М. Цивільно-правова відповідальність у сфері застосування допоміжних репродуктивних технологій. Автореф. Дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.03. Харків, 2018. 28 с.
7. Чечерський В. І. Право на репродукцію (відтворення) у системі основоположних прав людини: конституційно-правове дослідження. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.02. Ужгород, 2020. 38 с.
8. *Affaire Labassee v. France* — 65941/11 від 10.06.2014 р. *HUDOC database*. URL: <https://t.ly/qACM1>.
9. Аналітична записка з питань порівняльного законодавства про особливості застосування допоміжних репродуктивних технологій у зарубіжних державах. *Дослідницька служба Верховної Ради України*. URL: <https://t.ly/1pKsp>.
10. Головащук А. П. Місце репродуктивних прав у системі особистих немайнових прав фізичних осіб. *Юридичні наукові дискусії як фактор сталого розвитку правової доктрини та законодавства*. Київ : Центр правових наукових досліджень, 2016. С. 29–32.
11. Бельо Л. Ю. Сучасний стан та перспективи розвитку правового регулювання використання допоміжних репродуктивних технологій. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2020 № 2 (31). С. 23–27. [https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i2\(31\).558](https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i2(31).558).
12. Zegers-Hochschild F., Adamson G. D., Dyer S. et al. The International Glossary on Infertility and Fertility Care, 2017. *Fertility and Sterility*. 2017. Vol. 108, Iss. 3. P. 393–406. <https://doi.org/10.1016/j.fertnstert.2017.06.005>.
13. Пугач Д. О. Сучасний стан правового регулювання допоміжних репродуктивних технологій. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2015. № 3 (9), Том 3. С. 26–29.
14. Біленко В. Поняття договору про допоміжні репродуктивні технології. *Юридична Україна*. 2017. № 2–3. С. 34–38. *Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського НАН України*. URL: <https://t.ly/42xxa>.
15. Біленко В. Види договорів про допоміжні репродуктивні технології. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 4. С. 18–20. URL: <https://t.ly/fvhlW>.

16. Міжнародний досвід законодавчого регулювання питання використання репродуктивних технологій (включаючи сурогатне материнство) / уклад. А. Брашовяну. Київ, 2013. 60 с.
17. Сенюта І. Правочин як підстава виникнення цивільних правовідносин у сфері надання медичної допомоги. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 6. С. 66–70. URL: <https://t.ly/CJ3ex>.

Надійшла до редакції 17.11.2024
Рекомендовано до друку 29.11.2024

Ievgen MICHURIN

(V. N. Karazin Kharkiv National University)

Assisted Reproductive Technologies: Civil Legal Regulation

This article examines the peculiarities of applying assisted reproductive technologies (ART) from a civil legal regulation. It has been proven that ART is an object of social relations that are subject to legal regulation. Specific aspects of ART subjected to civil-legal regulation are identified. The civil-legal aspects of regulating ART involve various legal relationships, including those related to the exercise and limitation of civil rights. For instance, some countries impose restrictions on the right to surrogacy. Prohibitive measures are widely enforced globally concerning human cloning. In Ukraine, restrictions are imposed on the parental rights of surrogate mothers, specifically in relation to children born through ART-based surrogacy. Several features pertain to personal non-property rights of individuals regarding ART. These rights are viewed within the context of the right to health protection and life. Intellectual property rights associated with ART also require special attention. Currently, dozens of fertilization techniques constitute ART. Innovators enhancing these technologies (methods) may claim authorship rights. Additionally, there are other personal non-property intellectual property rights associated with the development of these technologies. Intellectual property rights concerning ART may manifest as know-how, literary works, etc. Their creators acquire proprietary intellectual property rights, including the right to remuneration. Distinct features are observed in contractual relationships facilitating the implementation of ART. These agreements belong to the domain of medical services. The application of ART, in cases of failure to fulfill obligations or the occurrence of damages, involves civil liability (contractual or tort). The further development and application of ART require the refinement of civil-legal regulations to balance and safeguard the rights of all participants in these legal relationships: medical institutions, donors, and patients.

Keywords: *assisted reproductive technologies, personal non-property rights of individuals, property rights of individuals, intellectual property rights, right to health, contracts.*